

М. Я. Купчак

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності,
ст. викл. кафедри права та менеджменту у сфері цивільного захисту

А. В. Саміло

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності,
ст. викл. кафедри права та менеджменту у сфері цивільного захисту

В. В. Шишко

Львівський державний університет внутрішніх справ,
доц. кафедри теорії та історії держави і права,
канд. юрид. наук, доц.

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИКІВ: ЗАРОДЖЕННЯ І ФОРМУВАННЯ

© Купчак М. Я., Саміло А. В., Шишко В. В., 2016

Досліджено особливості формування народницької філософії права і філософсько-правових ідей в Україні. Проаналізовано розвиток філософської думки в контексті європейської філософсько-правової культури та власних коренів її формування. Розкрито основні положення уявлень про співвідношення прав і свобод людини з уявленнями про владу і державу у філософсько-правових концепціях українських народників, їхні погляди на природне право.

Ключові слова: держава, право, свобода, природне право, правова держава, суспільні цінності.

М. Я. Купчак, А. В. Саміло, В. В. Шишко

ПРАВА И СВОБОДЫ ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ ПРАВА УКРАИНСКИХ НАРОДНИКОВ: ЗАРОЖДЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ

Статья посвящена исследованию особенностей формирования народнической философии права и философско-правовых идей в Украине. Проанализировано развитие философской мысли в контексте европейской философско-правовой культуры и собственных корней ее формирования. Раскрыто основные положения представлений о соотношении прав и свобод человека с представлениями о власти и государстве в философско-правовых концепциях украинских народников, их взгляды на естественное право.

Ключевые слова: государство, право, свобода, естественное право, правовое государство, общественные ценности.

М. Ya. Kupchak, A. V. Samilo, V. V. Shyshko

HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE PHILOSOPHY OF LAW UKRAINIAN POPULISTS: ORIGIN AND FORMATION

The article investigates the features of formation of the populist philosophy of law and the philosophical and legal ideas in Ukraine. The article analyzes the development of philosophical thought in the context of European philosophical and legal culture and the roots of its own

formation. The basic ideas of the relationship between the position of human rights with notions of power and state in philosophical and legal concepts Ukrainian populists, their views on natural law.

Key words: state, law, freedom, natural law, the rule of law, public value.

Постановка проблеми. Проголосивши курс на європейську інтеграцію, Україна проводить реформування всіх галузей суспільно-політичного життя. Одним з найважливіших завдань є здійснення правової реформи для забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Зважаючи на тривалу бездержавність і невеликий досвід часів незалежності, важливо враховувати сучасний досвід європейської демократії. Разом з тим, необхідно використовувати розвиток вітчизняної суспільно-політичної думки, де важливе значення має народницька філософсько-правова концепція, яка не тільки не втрачає актуальності, але й набуває її, з огляду на проєвропейські прагнення України, а також європейські критерії її правової готовності до реалізації такого прагнення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вітчизняні джерела філософії права українських народників вивчено у дослідженнях В. П. Горбатенька, А. І. Кормича, О. М. Мироненка, В. І. Орленка, С. С. Сливки, Ф. П. Шульженко. Частково цієї теми торкались В. С. Горський, А. Ю. Олійник, І. В. Огородник, В. Огородник, В. А. Потульницький, М. В. Попович та інші.

Виклад основного матеріалу. Розвиток філософсько-правової думки українських народників важко собі уявити без врахування власних коренів її формування. У цьому розумінні, звичайно, мають значення всі періоди національної філософії права, що охоплюють хронологічні межі, які передують формуванню народницької філософії права.

Важливе значення має філософсько-правова думка Київської Русі, починаючи з першої державно-правової пам'ятки “Слово про Закон і Благодать” першого київського митрополита Іларіона і закінчуючи “Молінням” Даниїла Заточника, який порушує проблеми зміцнення держави, соціальної нерівності й несправедливості в суспільстві та інші.

Аналогічне значення для формування народницької філософії права мають філософсько-правові ідеї України XIII–XV століть. До джерел цього періоду належать такі видання, як “Лествица” (1443 р.), “Златоуст” (1474), “Києво-Печерський патерик” (1460–1462), збірники “Ізмарагд”, “Четья”, “Бчоли”, багата перекладна література, “Галицько-Волинський літопис”. Із особистостей найпомітніша постать Юрія Дрогобича, який у своїй особі ніби поєднав український дух і західноєвропейський стиль мислення доби Передвідродження.

Ще ближчими до народницьких філософсько-правових уявлень є здобутки української філософії в епоху Відродження (XVI – XVII ст.). Серед діячів і мислителів цієї доби – відомі Павло Русин, Лукаш з Нового міста, Станіслав Оріховський-Роксолан, Симон Пекалід, Іван Вишенський, Лаврентій Зизаній, Стефан Зизаній, Інокентій Гізель, Захарія Копистенський, Ісання Копинський, Касіян Сакович, Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Кирило Ставровецький, Христофор Філалет та інші.

Перераховані українські мислителі залишили спадщину, “особливою цінністю якої вважається те, що вона принесла й розвинула гуманістичні погляди на політику, коли в системі суспільних цінностей на перше місце виходить держава... Українські мислителі починають підходити до розуміння необхідності зв'язаності держави правом, до визнання пріоритетності закону, намагаються утвердити таку визначальну засаду гуманістичної політики, на якій вона виступає насамперед як політика, обмежена правом” [2, с. 291].

В окресленому аспекті значення особливо виділяється наукова спадщина С. Оріховського-Роксолана, який значною мірою розробив проблеми взаємовідносин держави і церкви, природного права і правової держави, свободи і необхідності. Характеризуючи його філософсько-правовий світогляд, Н. Сумцов писав, що “...він був одним із перших східнослов'янських прибічників концепції суспільного договору в походженні держави. Він розглядає державу як зібрання громадян, поєднаних узгодженим правом і “спеціальною вигодою”, де щастя народу є найвище право” [3, с. 74]. Очевидно, слушним є висновок упорядників багатотомного видання “Тисяча років суспільно-політичної думки” про те, що серед мислителів XVI ст. найбільше поглядів і роздумів про суть та природу держави успадковано саме від Станіслава Оріховського [4, с. 26].

Відповідно вплинув на формування фундаменту філософсько-правових ідей народників науковий доробок видатних діячів Києво-Могилянської академії: Інокентія Гізеля – українського просвітника, історика і філософа, Лазара Барановича, Стефана Яворського, Теофана (Феофана) Прокоповича, Михайла Козачинського, Георгія Кониського, інших діячів і мислителів епохи Просвітництва – Пилипа Орлика, Григорія Сковороди, Іоанікія Галятовського, Георгія Щербицького та інших.

Цікавими є погляди Інокентія Гізеля, зокрема його ставлення до людини як до єдиного володаря і творця свого життя. З цього приводу І. Огородник, В. Огородник зазначають: "...звеличення людини настільки, що їм приписується здатність не тільки судити про добро і зло, а й тлумачити на свій розсуд Божі заповіді, церковні настанови і "установлення людські" [4, с. 218].

І. Гізель був переконаний в тому, що через ідеї свободи можна звільнити людину від будь-якого насильства: як фізичного, так і морального. Про це йдеться у праці І. Гізеля "Мир з Богом чоловіку".

Проблему свободи людини порушував Феофан Прокопович, який, не заперечуючи божественного походження людини, визнавав людське життя як виключно результат її діяльності.

Звичайно, Г.Сковороду найчастіше вважають представником доби Просвітництва. Однак все частіше висловлюється думка, що його філософію слід вважати передромантичною. Така належність до передромантизму зумовлена насамперед оспівуванням та возвеличенням людської волі, понад усе – свободи у житті, а також возвеличенням життя. Отже, "сковородинівська творчість передусім стосується романтизму через передромантизм" [5, с. 28].

Певний вплив на формування філософсько-правових поглядів українських романтиків мала і філософія природного права Йогана Шада. Адже в основі цієї філософії апологія "прав розуму", а відтак – і людини як розумної істоти, що "абсолютно вільна і сама собі закон; його найвища цінність – вільнодумство як вирішальна умова: бути і залишатися людиною" [6, с. 216].

Отже, ми розглянули другу складову ідейних джерел філософсько-правової концепції українських народників. На відміну від першої складової, яку становить зарубіжний філософсько-правовий вплив, друга складова має не менше, а, навпаки, більше значення, оскільки являє собою явище передавання філософських смислів у середовищі однорідної національної культури і, відповідно, з меншою кількістю деформацій означених смислів.

Однак йдеться не тільки про те, що саме змістовою частиною впливала вся попередня донародницька філософія на змістову частину філософії народницької, а про ширший контекст цього впливу, а саме – про виховний його потенціал. Адже усвідомлення людиною свого природного стану ще можна досягти за допомогою змістової частини філософської ідеї та раціонального способу розкриття цього змісту. Що ж до процесу усвідомлення необхідності оволодіти своїми правами і свободами, а відтак перейти до конкретної діяльності з метою їх реалізації, то це уже проблема виховання людини, переведення її з пасивного у активний стан щодо своїх прав і свобод. Раб може усвідомлювати своє рабське становище, однак водночас може нічого не робити, щоб змінити його.

Отже, стверджуючи про вплив на формування народницької філософії права всієї попередньої філософії, зарубіжної та вітчизняної, маємо на увазі не тільки змістову частину цього впливу, але й весь його виховний потенціал. Лише з цього погляду виявиться вся його значущість і повнота для потреб сьогодення.

Розглядаючи проблему свободи і права в концепції українських народників, необхідно, з нашого погляду, бодай згадати "Найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця XXVIII – початку XIX століть, присвячений історії розвитку України, українського народу й української державності від найдавніших часів до другої половини XVIII століття" [7, с. 197]. Йдеться про "Історію Русів".

Історико-правова концепція цього твору витримана у традиціях козацької історіографії, пам'ятками якої невідомий автор широко користується, доповнюючи їх переказами, власними спогадами і, частково, архівними документами.

Основна засада твору – природне, моральне й історичне право кожного народу, зокрема українського, на самостійний державно-політичний розвиток. Головний зміст твору – боротьба українського народу проти чужого (польського й московського) поневолення. Уже у вступній статті до свого твору автор "Історії Русів" пояснює головний мотив його написання – виправити антиукраїнські концепції польських і литовських істориків (у цьому ряду слід розуміти й російських) за їх "вигадки й самохвальство описуючи діяння народу Руського" [8, 11].

Демократично настроєний автор висловлює щире співчуття до долі свого пригнобленого народу, протестує проти кріпацтва, деспотизму урядовців, насильства військовиків, релігійної нетерпимості, національної виключності й невірної погорди до українців. Він вважає, що будь-яке насильницьке правління ніколи не може бути міцним й довготривалим, оскільки не спирається на згоду та взаємні інтереси. Автор висловлює думку про те, що всі народи, котрі живуть у світі, завжди захищали й захищатимуть вічно своє буття, свободу і власність, й таке прагнення до свободи зумовлене самою природою за велінням Божим. Він закликає українців за всяких умов “боронити вітчизну і будь-який інтерес її справляти кожному у своїй вірі і без зневаги” [8, с. 9].

Через певні особливості твір мало прислужився науковому дослідженню українського минулого, зате великою мірою допоміг пробудженню самосвідомості в українському суспільстві, зокрема сприяв формуванню національної правосвідомості. Тому, на наш погляд, було б доцільним не тільки з погляду міжнародного права, але й з позицій прав і свобод індивідуальних та національних розглядати “Історію Русів” як важливе джерело праворозуміння минулого і сучасного в історії українського народу. Адже, як відомо, твір здійснив помітний вплив на творчість цілої низки не тільки українських (І. Срезневський, М. Костомаров, М. Гоголь, Є. Гребінка, П. Куліш, М. Маркевич, Т. Шевченко та ін.), але й російських (О. Пушкін, К. Рилєєв) і польських (М. Чайковський, М. Гліщинський, В. Мацевський, Г. Треновський) письменників, істориків, правознавців [7, с. 198].

Ведучи мову про формування народницької філософсько-правової концепції, передусім треба згадати постать М. Костомарова. На формування його світогляду загалом і у сфері права зокрема істотно вплинув один із найвизначніших представників німецької шеллінгіансько-романтичної ідеології в Україні І. Я. Кроненберг – професор і ректор Харківського університету, що пропагував в Україні ідеї Шеллінга та братів Шлегелів.

Не менше вплинув на М. Костомарова інший професор Харківського університету – М. М. Лунін, який будував свої дослідження, використовуючи методологію Л. фон Ранке та популяризуючи при цьому історико-правову концепцію Гегеля.

Обидва названі дослідники застосовували для своїх досліджень державного життя українського народу наукові методи аналізу та наукові концепції тих шкіл, які вже існували на той час і здобули визнання у європейській науці. Тому можна з певністю твердити, що М. Костомаров був обізнаний з передовими і методологією, і методикою науково-правових досліджень.

Крім того, істотно вплинули на філософсько-правові ідеї М. Костомарова представники німецької ідеалістичної філософії – Шеллінг, Гегель, Гердер і Савіньї. Цей вплив можна назвати безпосереднім, оскільки тут йдеться про суто власну інтерпретацію М. Костомаровим ідей названих філософів. Немає сумніву в тому, що саме внаслідок цього впливу українського вченого цікавила особлива “духовна мова” світогляду народу, самотність його “картини світу”, мотиваційно-спонукальні чинники конкретної суспільно-історичної і правової ситуації [9, с. 31].

Певною мірою вплинули на творчість М. Костомарова ідеї видатного польського вченого Іоахіма Лелевеля, французьких романтиків – історика Огюстїна Т’єрі та соціолога Робера де Лямене. Останній, як зазначають дослідники, здійснив також виразний вплив на творчість польських романтиків, зокрема Міцкевича [1, с. 59–60], що, можливо, і знайшло своє відображення у месіаністичних уявленнях останнього, а відтак й в ідеях месіанізму М. Костомарова.

Отже, у М. Костомарова була ґрунтовна ідейна база, що дало йому змогу сформулювати, а в діяльності як політика – відстоювати такі свої політико-правові ідеї: визначальна роль в історії належить народові (а не правителям, як вважала більшість тогочасних російських істориків); український народ є самостійним етносом (а не частиною російського народу, як стверджувала офіційна позиція); українці безкласовий народ, у якого експлуататорами стають іноземці; український народ покликаний стати провідником у справі соціального та національного визволення слов’янських народів й основною ланкою майбутньої слов’янської держави; майбутня слов’янська держава повинна будуватися на засадах любові, рівності, братерства, соціальної справедливості; союз слов’янських республік має ґрунтуватися на федеративних началах; законодавча влада в кожній республіці слов’янського союзу мала належати народним зборам, виконавча – бути виборною та підзвітною їм; на чолі слов’янського об’єднання повинен стояти президент як глава виконавчої влади та сейм як законодавчий орган.

Серед перелічених ідей особливе значення мала думка М. Костомарова, що суперечила панівній у тодішній історичній науці так званій державній (юридичній) школі, до якої належали В. Чичерін, К. Кавелін, В. Сергієвич, а поза нею – відомі вчені М. Погодін і С. Соловйов та їхні попередники – представники дворянської історіографії В. Татішев, М. Щербатов, М. Карамзін та інші. Всі вони зводили історію народу до історії самодержавства, вважаючи народ начебто бездуховною масою, не вартою уваги. Їхні правові погляди зводилися до того, що, за словами М. Костомарова, “вони ковзали тільки по палацах та арміях, а нацією признавалися лише привілейовані класи” [9, с. 81]. М. Костомаров незмінно підкреслював взаємозв’язок правової ментальності українців з їхнім прагненням до особистої свободи [11, с. 34].

У цьому контексті варто згадати і державно-правові погляди Т. Шевченка, на якого вплинули ідеї М. Костомарова, однак який належав до радикальнішого крила “Кирило-Мефодіївського товариства”. Хоча ці погляди Т. Шевченка не набули чіткої політико-правової цілісності та системності, однак їх значення не зменшується.

Особливе значення, з огляду на потужний вплив, мають філософсько-правові уявлення іншого представника народницького напрямку суспільно-політичної думки в Україні – М. П. Драгоманова. І. Франко, саме через усвідомлення означеного впливу, подібно до В. Стефаника, наголосив на виданні наукової спадщини М. Драгоманова, щоб “зберегти пам’ять великого покійника” [10, с. 254]. Необхідно, за словами І. Франка: “використати для народного доступу всі ті сімена широких і здорових думок, які розсипані в його писаннях” [10, с. 254].

Під впливом М. Драгоманова сформувались філософсько-правові погляди М. Грушевського, що знайшло своє відображення в його політичній діяльності на чолі Центральної ради. Як і М. Драгоманов, він обстоював еволюційний шлях розвитку України, вважав державність далеко не першочерговим елементом цього розвитку, віддаючи перевагу пріоритету прав і свобод людини, а не держави [12, с. 400]. Не дивно, що за умов жорстокої альтернативності вибору між радикальними напрямками в політиці, які на той час диктували правила політичної гри, М. Грушевський опинився на узбіччі політичних реалій свого часу.

Висновки. Отже, уявлення про права і свободи людини у філософії права українських народників зароджувались і формувались одночасно як на власному національному ґрунті попередніх філософсько-правових уявлень українського народу, так і на впливах європейських філософсько-правових традицій. Про їх реалізацію в умовах незалежної України можна стверджувати більшою чи меншою мірою, однак незавершеність цього процесу очевидна, а значить – актуальна.

1. *Потульницький В. А. Теорія української політології. Курс лекцій / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.* 2. *Скиба В. Й. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки / В. Й. Скиба, В. П. Горбатенко, В. В. Туренко // Міжнародний фонд “Відродження”. – К.: Основи, 1996. – 717 с.* 3. *Сумцов Н. Ф. Станислав Ориховский / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1988. – № 11.* 4. *Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні: курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К.: Вища школа, 1999. – 543 с.* 5. *Ідзьо В. Григорій Сковорода – національний символ української філософської та державницької думки XVIII століття / Віктор Ідзьо. – Львів: СПОЛОМ, 2007. – 60 с.* 6. *Білодід В. Шад Йоган Баптист // Філософська думка в Україні: бібліогр. словник / авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К.: Пульсари, 2002. – 244 с.* 7. *Мала енциклопедія етностранознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол. Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.* 8. *Історія Русовь или Малой Россіи. Соч. Георгія Конискаго, Архієпископа Белорускаго. – Москва, Вь Университетской Типографіи, 1846, – 45 с.* 9. *Балагутрак М. Генеза етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект / Микола Балагутрак. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 224 с.* 10. *Михайло Петрович Драгоманов: 1841–1895. Его юбілей, смерть, автобіографія і стис творів. – Львів, Без вид., 1896. – 320 с.* 11. *Купчак М. Я. Самосвідомість українців з етнопсихологічного погляду українських народників / М. Я. Купчак // Тези Круглого столу на тему “Психологічні умови становлення професійної самосвідомості працівників органів внутрішніх справ”. 13 лютого 2009 р. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2009. – С. 33–37.* 12. *Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю. Левенець. – К.: Стило, 2001. – 584 с.*